

ДОСЛІДНИК РУХУ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ І ФРАЗЕОБІОГРАФ (до ювілею професора Л.І. Коломієць)

Це слово — про вченого, чий погляд подібний до погляду чи то годинникаря, чи то досвідченого кінооператора, який фіксує живу природу. Маючи неоціненну для дослідника граматики увагу до дрібних деталей і здатність розрізняти їхні найтонші відмінності, вона наділена даром уявно розкласти нерівномірний поступ живої мови на безліч кадрів, чітко фіксуючи кожен рух, уловлюючи зміни, структурні і значеннєві. Саме такі люди в національному мовознавстві копіткою працюють, деталь за деталлю, прописують портрет мови — точніше, відразу багато її портретів «у різному віці»: щось на зразок особистої галереї. І саме завдяки таким людям наука отримує величезну базу лінгвістичних «особливих прикмет», здатних прислужитися дослідникам наступних поколінь. 17 березня 2009 р. докторові філологічних наук, професору Лідії Іванівні Коломієць виповнилося 80 років, із яких майже шістьдесят вона присвятила викладацькій і науковій діяльності.

Л.І. Коломієць народилася 1929-го р. в с. Рябухине тепер Нововодолазького району на Харківщині. Одержавши освіту на мовно-літературному факультеті Харківського педагогічного інституту, з 1950-го р. працювала вчителем української мови та літератури в Харкові. Незабаром вступила до аспірантури при кафедрі української мови Харківського університету. Із цього часу й розпочалася її педагогічна діяльність у вищій школі. Після закінчення аспірантури Лідія Іванівна захистила кандидатську дисертацію «**Мова українських грамот XIV—XV ст.**» (у січні 1954 р.), викладала в Ужгородському (1953—1955 рр.), Харківському (1956 — 1964 рр.) університетах, а також у Харківському педагогічному інституті.

У 1964—1994 рр. Л.І. Коломієць працювала в Ніжинському педінституті ім. М. Гоголя (протягом 1978—1988 рр. завідувала кафедрою

української мови), викладаючи дисципліни історико-лінгвістичного циклу, сучасну українську літературну мову. Керувала науковою роботою студентів, довгий час була головою наукової ради товариства «Знання» на філологічному факультеті. Після захисту докторської дисертації 1979-го р. Лідія Іванівна здобула науковий ступінь доктора філологічних наук, а 1981-го р. їй було присвоєно звання професора.

Нині професор Л.І. Коломієць працює Харківському національному економічному університеті і Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

І знайомство з науковим доробком Л.І. Коломієць, і будь-яка розмова з нею на фахові теми засвідчують: найцікавіше для цієї людини, що тільки може бути в мові, — то історичні джерела й факти, етимологічні, семантичні та граматичні особливості, які дозволяють зануритись у давні часи існування мови й виявити, як вона тоді функціонувала, що несло в собі слово і як це вплинуло на теперішнє його побутування. Викликає щиру повагу різноманітність мовних проблем, які порушує непересічна дослідниця, — по суті, немає жодного вагомого періоду в історії української мови, який вона б оминула. Ґрунтовно опрацьовані в її статтях найрізноманітніші мовні факти — від ознак дохристиянського світосприйняття у фразеологізмах до контекстів із науково-популярної періодики другої половини ХХ ст.

Галузь науки про мову, яка цікавила Лідію Іванівну від початку наукової діяльності й продовжує спонукати до наукових пошуків нині, — історична граматика. Серед перших її праць — стаття **«До питання про формування категорії дієприслівника в українській мові»** (1958). У ній ідеться про ті ознаки, які вказують на перехід нечленних активних дієприкметників у певних синтаксичних функціях у дієприслівники в українській мові XIV—XV ст. Систематизувавши складний матеріал, дослідниця зуміла, зокрема, дійти висновку про відмінність між сполучниковими і безсполучниковими конструкціями з дієприслівником. Безсполучникові дієприслівникові конструкції у писаних ділових документах XIV—XV ст. вживались у складному синтаксичному цілому, коли необхідно показати, що дія, виражена дієприслівником, виступає складовою частиною іншої дії, вираженої особовим дієсловом, або що ці дії разом утворюють складне ціле» [3: 210 — 211]. Окремим виданням опублікована лекція для студентів-філологів **«Дієприкметник і дієприслівник в історії української мови»** (1959, у співавторстві з А.В. Майбородою). Згодом у полі зору дослідниці також опинилися дієприслівники та дієприслівникові конструкції в українських поезіях Т. Шевченка (1962); зокрема, Л.І. Коломієць звертає увагу на використання письменником «синтаксичних архаїзмів», наприклад конструкцій з підметом у складі дієприслівникового звороту: *«Розбивши вітер чорні хмари, / Ліг біля моря одпочить»* [4: 38].

Чималу увагу вже кілька десятиліть науковець приділяє специфічній граматичній рисі української іменникової словозміни — флексії **-ові (-еві)** іменників другої відміни. Про це йшлося в роботі **«З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові (на матеріалі ділових пам'яток доби української народності)»** (1962), надрукованій у харківському збірнику «Питання історичного розвитку української мови». Л.І. Коломієць наголосила на

тому, що зазначена флексія не могла з'явитися в українській мові під впливом польської, хоча близьке польське сусідство могло *підтримувати* в українській мові це закінчення. Кілька років тому (2002 р.) дослідниця знову звернулася до цієї специфічно української флексії, простеживши її в «Слові о полку Ігоревім».

Загалом «Слово о полку Ігоревім» — то, без сумніву, знаковий (кажучи сучасною мовою мас-медіа, «культовий» — цей прикметник видається нам тут доречним, попри науковий контекст) для ювілярки твір. Вона вивчає саму пам'ятку, зокрема, спеціальні розвідки присвятила смисловим опозиціям, звертальним конструкціям; простежила генетичні зв'язки метафоричних текстових конструктивів у романі М. Стельмаха «Дума про тебе» з вираженням поняття битви через образ жнив і молотби, характерним для «Слова...». Залучення мовних одиниць із пам'ятки є регулярним у студіях Л.І. Коломієць, присвячених історії та семантиці фразеологізмів.

Саме праці з історичної фразеології становлять найвагомішу частину доробку професора. Варто згадати, що саме Лідії Коломієць належать параграфи про фразеологію XIV—XV і XVI—XVIII ст. у курсі «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983). Проте інтерес дослідниці до цієї ділянки знань про мову склався значно раніше. Так, ще статті «Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV—XV ст.» (1960), «О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XI—XVI веков» (1961) є важливим внеском Л.І. Коломієць у розуміння шляхів виникнення фразеологічних одиниць. Дослідниця розробляє теорію про полісемічність слів старої української мови як причину появи фразеологізмів. Такими фразеологізмами були складені терміни, виникнення яких зумовила необхідність уточнити значення полісемічного слова конкретизаційними атрибутивними лексемами. Розуміння такого шляху виникнення фразеологічних одиниць, зазначає науковець, вимагає пильної уваги до значення слова в кожному конкретному фразеологізмі. І Л.І. Коломієць послідовно дотримується цього принципу, переконливо обґрунтовує семантику компонентів фразеологізмів, наводячи велику кількість яскравих прикладів, залучаючи на підтвердження своєї думки спостереження інших мовознавців. Цінність такого дослідницького погляду, наприклад на сполуки *держати правду* («присягати»), *карати на горло* («позбавляти життя») тощо [1], — у нестандартності, специфічності лексичних значень слів *правда*, *горло* в цих випадках (так само, як і слів *животь*, *рука*, *голова*, *путь* та інших у багатьох подібних сполуках, які розглянуто в статтях). Тож ретельна праця з фразеологізмами дає тут щедрі плоди: як елементарне розуміння слова з минулого, так і можливість відтворити дуже цікаві фрагменти картини світу.

Л.І. Коломієць наголошує й на стилістичному розмаїтті фразеологізмів у староукраїнських грамотах, зазначаючи, що серед них є і типові для актових документів складені терміни, дієслівно-іменні сполуки, позбавлені образності; і стійкі вирази, що мають у своєму значенні та оформленні специфічні ознаки художньо-поетичного характеру; і фразеологічні конструкції, які належать до розмовної мови.

Уже в цих історико-мовних студіях, присвячених конкретному періоду функціонування фразеологічних одиниць певного стилю, ви-

робився принцип досліджування фразеологізмів у динаміці. Л.І. Коломієць, розглядаючи стійкі сполуки, що трапляються в актовій мові XIV—XVI століть, залучає для їх пояснення набагато ширший контекст: простежує наявність цих фразеологізмів у народнорозмовній мові, фольклорі (причому не лише українському, а ширше — слов'янському). Крім того, авторка виявляє вживання давніх фразеологізмів у первинному чи трансформованому вигляді в текстах пізнішого часу, зокрема художній літературі XIX—XX ст.

Велику увагу Л. І. Коломієць приділяє дієслівно-іменним сполукам — «характерній рисі дієслівної системи східнослов'янських мов», «одній з найдавніших і дуже стійких конструкцій» (*набивати ціну, побачити світ, копати яму, подавати голос, держати слово, дати раду*). Такі описові звороти, що «доповнюють і без того багату систему дієслова сучасної української мови» [2: 8], стають предметом розгляду в працях, присвячених мові літописів, українських грамот, полемічної літератури, «Лексикону» Памва Беринди. Л.І. Коломієць присвятила також низку статей дієслівно-іменним сполукам у мові письменників: Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Стельмаха. Тут Лідія Іванівна простежує традицію використання дієслівно-іменних сполук у мові письменників-попередників, а потім зупиняється на особливостях уживання фразеологізмів у творах досліджуваного автора. Її цікавлять формальна семантика таких зворотів (дослідниця звертає увагу на те, що носієм значення в дієслівно-іменних сполуках найчастіше є іменник, дієслово ж зберігає тільки граматичні ознаки), їхнє походження (питомо українське чи іншомовне, вплив діалектної стихії на вживання фразеологізмів у літературних творах, зокрема в О. Кобилянської), індивідуально-авторські трансформації давніх фразем, функції фразеологізмів у мові письменників (комунікативна, експресивна тощо).

Цікавими є статті, присвячені групі фразеологічних одиниць, які створюють один мовний образ певного явища, або й окремому фразеологізму. У них Л.І. Коломієць простежує динаміку розвитку мовної одиниці протягом усієї історії її існування. Так, стаття **«З життя фразем»** (1973) цілком присвячена виразу *положити (приложити, сложити) голову* та його варіантам. Авторка зазначає, що цей вислів, який віддавна побутує у східних слов'ян (зустрічається в літописах Київської Русі, «Слові о полку Ігоревім», літописі Самійла Величка), охоче використовують письменники XIX і XX ст. Видається цінним те, що увагу Л.І. Коломієць привертають лінгвопрагматичні аспекти: дослідниця аналізує і функціонування сполуки *лягти трупом*, що з'являється в XVII ст. При цьому не лише вказано на стилістичну й семантичну відмінність між цим виразом і «фразами високого звучання»: *положити голову, полягти головою*, а й зазначено, що в літературі здавна простежується тенденція вживати фразему *лягти трупом* переважно для змалювання смерті ворожого війська.

У статті **«Поетична традиційна фразеологія на позначення БИТВИ»** (1976) Л.І. Коломієць розглядає групу фразеологізмів, об'єднаних репрезентацією образу битви. Крім уже згаданого образу жнив, молотби, дослідниця простежує властиве слов'янам порівняння битви з весіллям, бенкетом, на яке звертав увагу ще О.О. Потебня. Вона залучає широкий матеріал: тексти фольклору, літописів, «Слово...»,

Професор Л.І. Коломієць серед співробітників кафедри української мови (Харків)

твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, письменників ХХ століття й радянську періодику, а також порівнює функціонування цього образу у творах російської літератури.

Фразеологізми, пише дослідниця, живуть у мові віками, зберігаючи свою граматичну структуру й загальну семантику, однак протягом життя змінюється їхній лексичний склад, стирається чи, навпаки, завдяки індивідуально-авторським перетворенням увиразнюється образність. Продуктивна модель породжує інші мовні одиниці, що відрізняються відтінками семантики, стилістичним забарвленням, емоційно-експресивним навантаженням. А все разом — сталість граматичної структури і гнучкість семантики — і дозволяє фраземі «жити» в мові, бути «живим», яскравим засобом увиразнення, органічно вживатися в текстах різних епох. Ці твердження, важливі для розуміння сутності мови, дістають численні обґрунтування в працях ювілярки.

Важливе місце в науковому доробку Л.І. Коломієць посідають студії з етимології фразеологізмів. Серед них і суто наукові, і науково-популярні розвідки **«Декілька етногенетичних етюдів до фразеологічних одиниць»** (1975; складається з двох «етюдів»: «Чому говорять «Погибоша аки обры?»», «Чому чекають, як каня дощу?»), **«Чому кидають (вергають) перуни, дають перунів і йдуть до грому?»** (1976). Роблячи історичні й етнографічні екскурси, розкриваючи міфологічні та інші суттєві нашарування у фразеологізмах, дослідниця подає мовні звороти як лінгвокультуреми. У статтях **«Рудименти дохристиянського світосприйняття у фразеологізмах»** (2004), **«Наслідуючи традиції**

О.О. Потебні (етимологічні пошуки в царині фразеології)» (2006), написаних у співавторстві з О.А. Майбородою, ідеться про шляхи формування фразеологізмів, умови, у яких вони розвиваються з вільних сполук. Особливу увагу авторів привертають фразеологізми, яким «не пощастило» з тлумаченням у науковій чи популярній літературі: неправильне пояснення фразеологізму може спричинити й неправильне розуміння тексту художнього твору, у якому цей фразеологізм ужито. Завдання ж дослідника — залучаючи етимологію, численні контексти вживання сполуки, встановити її справжнє значення.

Саме спостереження Л.І. Коломієць над історичною фразеологією стали основою для докторської дисертації **«Фразеологія української мови другої половини XVI — першої половини XVII століть (Генезис і стилістичне використання)»**.

Лідія Іванівна також є одним із співавторів колективної академічної праці **«Сучасна українська мова. Морфологія»** (1969) за редакцією І.К. Білодіда (розділи «Прислівник», «Сполучник», «Частки»). Опубліковані у співавторстві з А.В. Майбородою посібники — збірники вправ і завдань зі старослов'янської мови (з'явилися у 1960-ті роки й потім не раз перевидавалися) та з історичної граматики української мови — стали надзвичайно цінними для викладачів і студентів української вищої школи в ході вивчення складних курсів, утамували, за словами колег, які працювали в той час, голод на такі видання, вкрай необхідні в повсякденній роботі.

Сама ж Лідія Іванівна нині також працює зі студентами, викладаючи українську і старослов'янську мови, є заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій при Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Її доповідь на конференції, присвяченій 100-літтю від дня народження Ю. Шевельова, знов-таки стосувалася проблем історичної граматики; до друку подано статтю, у якій наголошено на українських рисах «Ізборника» 1076 року...

Анастасія Колоколова, Роман Трифонов (м. Харків)

1. *Коломієць Л.І.* О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV—XVI веков // Начальный этап формирования русского национального языка. — Л., 1961. — С. 237 — 254.
2. *Коломієць Л.І.* Дієслівно-іменні звороти у творі М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» // Тези і рефер. доп. з мови і літ. на XVIII звітній наук. конф. Харк. педінту. — Харків, 1963. — С. 8 — 11.
3. *Коломієць Л.І.* До питання про формування категорії дієприслівника в українській мові // Уч. зап. Харк. ун-ту. — 1958. — Т. 99: Труды філол. ф-ту. — Т. 6. — С. 201 — 213.
4. *Коломієць Л.І.* Синтаксичне функціонування дієприслівників і дієприслівникових конструкцій в українських поезіях Т.Г. Шевченка // Праці Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова. — 1962. — Т. 152: Сер. філологічних наук. — Вип. 15: Питання слов. філології: Мовознавство. — С. 33 — 43.

Anastasia Kolokolova, Roman Tryfonov

GRAMMAR FORMS MOVEMENT INVESTIGATOR AND PHRASEOBIOGRAPHER
(on the anniversary celebrations of professor L. Kolomyets')

The article is devoted to the jubilee of Professor L.I.Kolomyets', a language historian. It contains biographical information about her and a survey of her scientific works.